

ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

(18ος - 20ος αιώνας)

- Χ. Αγριαντώνη • Γ. Β. Δερτιλής • Ν. Διαμαντούρος
• Κ. Θ. Δημαράς • Χ. Εξερτζόγλου • Β. Καρδάσης
• Π. Κιτρομπλίδης • Α. Λιάκος • Χ. Λούκος • Χρ. Λυριντζής
• Ν. Μουζέλης • Ελ. Παπαγιαννάκης • Σ. Πετμεζάς
• Π. Πιζάνιας • J. A. Petropoulos • Ν. Σβορώνος
• Μ. Συναρέλλη • Κ. Τσουκαλάς

Εισαγωγή - Επιμέλεια
Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής

Π
—
Μ,

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1991

Αντώνης Λιάκος

ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

«Ο Μαρξ χαίρει επί τη επαναστάσει του παρισινού όχλου ως και εις κάθε ανατροπήν. Πατρίδα και θρησκείαν δεν γνωρίζει, πάσαν δε πολιτεία μισεί, χρησιμοδοτών από μηχανής ότι εκ του υπερφυσικού κράτους των κεφαλαίων θα επέλθη ταχέως βιαία επανάστασις. Εμπνέει εις τους οπαδούς του άγριον μίσος κατά πάσης υφισταμένης πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής τάξεως. Τας συχνάς απεργίας των εργατών θεωρεί ως προπαρασκευαστικές αψιμαχίας μέλλοντος μεγάλου αγώνος. Εντεύθεν περιφρονούνται εκ των οπαδών του μετά κυνικής αναιδεΐας τα ιερά και τα σεβαστά της του λαού λατρείας αντικείμενα. Υπό δε την προσωπίδα της ισότητος και αδελφότητος επιδιώκεται η δια βιαιοπραγιών αποκλειστική αύξησις των υλικών απολαύσεων των απόρων τάξεων¹».

Η εικόνα αυτή του Καρλ Μαρξ παρουσιάστηκε στα 1877 από την εφημερίδα «Ρήγας» όργανο του ομώνυμου συλλόγου των δημοκρατικών. Η πρώτη μνεία του ονόματός του στην Ελλάδα έγινε το 1871 με αφορμή την Κομμούνα του Παρισιού². Την ίδια εποχή άλλωστε, χάρι στο ρόλο που αποδόθηκε στη Διεθνή Ένωση των Εργατών στην παρισινή εξέγερση, ο Μαρξ έγινε ευρύτερα γνωστός και στην Ευρώπη³. Οι αναφορές θα πυκνώσουν πέντε χρόνια αργότερα, στα 1876-1878. Στα 1877 ο «Ρήγας» φιλοξένησε δύο επιστολές τη μια ανώνυμη, απ' όπου και το απόσπασμα, και την άλλη με τα αρχικά Κ.Ε. από την Ερμούπολη. Η πρώτη είχε σκοπό να αντικρούσει τις κατηγορίες ότι ο σύλλογος των δημοκρατικών εμπνεόταν από σοσιαλιστικές ιδέες. Η δεύτερη, που συνιστούσε ως σφόδρα άξιον αναγνώσεως το Κεφάλαιο, σχολίαζε τις διώξεις και την επίθεση του τύπου εναντίον του Δημοκρατικού Συλλόγου Πάτρας που συνδεόταν με ιταλικούς και

1. Εφ. Ρήγας, 8 Μαρτίου 1877.

2. Βωμόντ Βάσου υποκόμητος, *Αυθεντική ιστορία του Δήμου των Παρισίων εν έτει 1871. Η καταγωγή, η βασιλεία, η πτώσις του. Μετάφρασις εκ του γαλλικού υπό Ν.Γ. Κωτσάκη*, Εν Αθήναις 1871. Ο Μαρξ αναφέρεται ως ένας από τους ηγέτες της Διεθνούς.

3. Georges Haupt, *Marx e il Marxismo*, στο *Storia del Marxismo*, τ. 1. Τουρίνο, Einaudi, 1978. σ. 302.

ελβετικούς αναρχικούς κύκλους⁴. Κοινή θέση και στις δύο ήταν ότι ο κοινωνισμός ήταν αδύνατο να καθέξει την παραμικράν θέσιν εν τοις διαφόροις τάξεσιν της ημετέρας κοινωνίας. Την ίδια περίοδο ο Μαρξ αναφέρεται σε δύο δημοσιεύματα της Οικονομικής Επιθεωρήσεως του Άριστου Οικονόμου και σ' ένα άρθρο του Νεοκλή Καζάζη στον Παρνασσό⁵. Στην επόμενη δεκαετία φαίνεται πως ο Μαρξ είχε γίνει αρκετά γνωστός. Ο θεολόγος Απόστολος Μακράκης θέλοντας να ανασκευάσει στα 1891 τις θεωρίες του βιολόγου Ernest Haeckel, σχετικά αγνώστου στο ευρύτερο κοινό, τον χαρακτήρισε, για να κάνει πιο ελκυστικό το φυλλάδιό του, σαν δάσκαλο του Μαρξ⁶. Στα 1896 ο Ιωάννης Κονδυλάκης έγραψε για τους Πατρινούς ότι τον έναν πόδα έχουν εις τον Μεσαίωνα και τον άλλον εις τον αιώνα του Καρόλου Μαρξ⁷. Στα μέσα της δεκαετίας αυτής οι θεωρίες του Μαρξ παρουσιάστηκαν με πιο συνεκτικό τρόπο από το Δ. Στωϊκό και το Δ. Φωτόπουλο στην εφημερίδα του Σταύρου Καλλέργη Σοσιαλιστής⁸. Άλλωστε από τα 1885 είχε αρχίσει μια υποτυπώδης σοσιαλιστική κίνηση στην Αθήνα.

Στα ίδια χρόνια όμως στην υπόλοιπη Ευρώπη και στις άλλες βαλκανικές χώρες είχε σημειωθεί μια έντονη σοσιαλιστική κίνηση και ιδρύθηκαν τα σημαντικότερα σοσιαλιστικά κόμματα⁹. Είναι ακριβώς σ' αυτές τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα που ο μαρξισμός διαδόθηκε μέσα στο εργατικό κίνημα και τους σοσιαλιστικούς κύκλους των διανοούμενων. Η διάδοσή του — που δεν συνεπαγόταν αναγκαστικά και την αφομοίωση των ιδεών του Μαρξ — ήταν απο-

4. Ρήγας, 8 Μαρτίου και 16 Ιουνίου 1877. Για το Δημοκρατικό Σύλλογο Ρήγας βλέπε Χαρίτων Κοριζής, *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στον 19ο αιώνα. Ο σύλλογος Ρήγας*, Αθήνα 1969. Για το Δημοκρατικό Σύλλογο Πάτρας και τις διώξεις εναντίον του βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972³. σελ. 46-47.

5. Ιωάννης Ευταξίας, Κοινοκτημονικά και κοινωνικά θεωρία των νεωτέρων, *Οικονομική Επιθεώρησης*, 15 Μαΐου 1876, σ. 73-91, 10 Ιουλίου 1876, σ. 130-141. *Παρνασσός*, τ. Β', (1878) σ. 755-776, 840-869.

6. Απόστολος Μακράνης, *Επιστημονικός έλεγχος του ζωολόγου Ερνέστου Χέγκελ διδασκάλου του Καρλ Μαρξ και των εν Ελλάδι μαθητών αυτού*, Αθήνα 1891.

7. Παρατίθεται από τον Κωστή Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 193-194, σημ. 1.

8. Κορδάτος, ό.π., σ. 71.

9. Η Α' Διεθνής είχε ιδρυθεί στα 1864. Στα 1875 ιδρύεται το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, στα 1881 το γαλλικό και από τα 1885 ως τα 1889, το βελγικό, το νορβηγικό και το αυστριακό. Στα 1892 ιδρύθηκε το ιταλικό σοσιαλιστικό κόμμα και στα 1893 το βουλγαρικό, αφού ο μαρξισμός είχε ήδη διανύσει μια πορεία στη χώρα αυτή με το Dmiter Blagoef από τα 1870. Στα 1898 ιδρύθηκε το ρωσικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και στα 1903 το σερβικό. Στη Σερβία πρέπει να μνημονεύσουμε όμως τη δράση του Svetozar Marcovic και του ριζοσπαστικού κόμματος που ίδρυσε το 1870. Στην Ελλάδα, ως γνωστό το ΣΕΚΕ ιδρύθηκε στα 1918. Η καθυστέρηση αυτή που μετέθεσε την ίδρυση ενός εργατικού κόμματος, όταν είχε πια συντελεστεί το πρώτο μεγάλο ρήγμα στο σοσιαλισμό, δεν έμεινε δίχως συνέπειες για το ελληνικό εργατικό κίνημα και τη διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη της χώρας. Για την ίδρυση των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων βλ. Jacques Droz (επιμ.) *Histoire General du Socialisme*, τ. 2, Παρίσι 1974, όπου μια επισκόπηση των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων.

τέλεσμα μιας διαδικασίας αργής και αντιφατικής που συνοδεύτηκε παράλληλα από σχηματοποιήσεις, συναιρέσεις με άλλες θεωρίες και παραδόσεις και γενικότερα ένα φτώχεμα του περιεχομένου και του δυναμισμού των ιδεών του Μαρξ¹⁰.

Στις ευρωπαϊκές χώρες, κι όχι μόνο σ' αυτές βέβαια, οι δρόμοι μέσα από τους οποίους διαδόθηκε ο μαρξισμός δεν ήταν ταυτόσημοι. Οι αναπτυγμένες αστικές κοινωνίες, όπου είχε σχηματιστεί ένα πολυάριθμο προλεταριάτο, τον δέχτηκαν μέσα από την ανάπτυξη των πολιτικών οργανώσεων της εργατικής τάξης. Σε μερικές, όπως στη Γερμανία, κατόρθωσε να εκτοπίσει τις αντίπαλες σοσιαλιστικές θεωρίες και να αποκτήσει μια σχετική κυριαρχία. Σε άλλες όμως, όπως στη Γαλλία και την Αγγλία οι εθνικές επαναστατικές και σοσιαλιστικές παραδόσεις κυριάρχησαν στο εργατικό κίνημα, περιορίζοντας την επιρροή του.

Στις κοινωνίες με αδύνατες αστικές δομές και συγκριτικά ασήμαντο προλεταριάτο, όπως στην ανατολική Ευρώπη, ο μαρξισμός διείσδυσε στους κύκλους των διανοουμένων πολύ πριν υπάρξει εκεί σοσιαλιστικό κίνημα. Ένα μέρος των ανατολικευρωπαϊκών διανοουμένων, και κυρίως οι Ρώσοι, βρήκαν στον επιστημονικό σοσιαλισμό μια θεωρία που μπορούσε να περιγράψει το στάδιο ανάπτυξης της κοινωνίας τους. Μέσα από τη σχηματοποιημένη εικόνα που τους παραδόθηκε από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, για τη διαδοχή των κοινωνικών συστημάτων, έφτασαν, με διαφορές βέβαια μεταξύ τους, στη δικαιολόγηση της αναγκαιότητας του καπιταλισμού. Έτσι, η μαρξιστική τους παιδεία και η δράση τους εντάχθηκε, σ' άλλους συνειδητά και σ' άλλους εκ των πραγμάτων, μέσα στα πλαίσια της εκσυγχρονιστικής λειτουργίας που στις καθυστερημένες χώρες εκπλήρωνε το στρώμα των διανοουμένων. Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν τόσο οι νόμιμοι μαρξιστές και ο Struve όσο και ο Πλεχάνωφ, παρά τις διαφορές τους¹¹. Μια άλλη μερίδα διανοουμένων, που επικαλούμενοι τις ιδιομορφίες της ανατολικο-ευρωπαϊκής αγροτικής κοινωνίας επεδίωκαν να παρακάμψουν τον εξαστισμό, αναζήτησε στο μαρξισμό μια πειστική κριτική του καπιταλισμού και τόνισαν αυτές κυρίως τις πλευρές του. Αυτή είναι η περίπτωση των λαϊκιστών, των ναρόνικι που επηρέασαν σημαντικά την ηγεσία των αγροτικών κινήματων, και όχι αποκλειστικά στη Ρωσία¹².

Αναλογίες με την περίπτωση της Ρωσίας παρουσιάζει και η διείσδυση του σοσιαλισμού στις γειτονικές βαλκανικές χώρες. Στη δεκαετία του 1870 στη Σερβία και στη Βουλγαρία η κοινωνική κριτική παρουσιάζεται από τους ηγέτες του αγροτικού και του εθνικού κινήματος, Svetozar Marcovic και Christo Botev που είτε επηρεάζονται από το ρωσικό λαϊκισμό είτε αναπτύσσουν παρόμοιες θέσεις. Προς το τέλος του αιώνα διανοούμενοι που είχαν σπουδάσει στη Ρωσία, όπως ο Dmiter Blagoef, ή στη Γαλλία και την Ελβετία, όπως ο Dobrogeanu Gherea και ο Christian

10. Βλ. Haupt, ό. π., σ. 295-297, και Franco Andreucci, La diffusione e la volgarizzazione del marxismo, στο ίδιο, τ. 2, Τουρίνο 1979, σ. 6-58.

11. Vittorio Strada, Il Marxismo legale in Russia, στο *Storia del Marxismo*, τ. 2, ό. π., σ. 391-409.

12. Andrej Walicki, Socialismo russo e populismo, στο *Storia del Marxismo*, τ. 2, ό. π. σ. 359-888.

Rakovski, ή είχαν ζήσει στην Αυστρία όπως ο Radovan Dragονίς και ο Dmitrije Tyδονίς, εισήγαγαν το μαρξισμό στη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και τη Σερβία αντίστοιχα¹³.

Φυσικά, ανάμεσα στα δύο αυτά υποδείγματα, το δυτικοευρωπαϊκό και το ανατολικοευρωπαϊκό, υπήρξαν πολλές ενδιάμεσες παραλλαγές που καθορίστηκαν απ' το επίπεδο ανάπτυξης κάθε χώρας, από τις εθνικές επαναστατικές παραδόσεις και από τους δεσμούς της με τη δυτική Ευρώπη. Άλλωστε οι δρόμοι αυτοί δε λειτούργησαν μόνο στο 19ο αιώνα αλλά έμειναν ανοιχτοί και στον 20ό, στις χώρες της Αφρικής και της Ασίας.

Ποιες δυνατότητες παρουσίαζαν όμως οι δρόμοι αυτοί για τη διάδοση του μαρξισμού στην Ελλάδα τον περασμένο αιώνα; Ή για να τεθεί σαφέστερα το ζήτημα, ποιες ήταν οι προϋποθέσεις και οι όροι της υποδοχής του μαρξισμού στην Ελλάδα; Ποιες ήταν οι αντιστάσεις που επέβαλαν την καθυστέρηση της αποδοχής και συνακόλουθα την καχεξία της μαρξιστικής σκέψης;

Μερικές αιτίες είναι προφανείς και γνωστές: η Ελλάδα δεν πέρασε από την εμπειρία της βιομηχανικής επανάστασης και δεν απέκτησε ένα συμπαγές προλεταριάτο που η αθλιότητα των συνθηκών του θα προκαλούσε κοινωνικό ζήτημα. Στα 1861 οι εργάτες ήταν 19.600 ή το 5,19% του ενεργού πληθυσμού. Στα 1870 αυξήθηκαν σε 28.400 ή το 6,06% και στα 1879 στους 43.000 ή στο 8,11% του ενεργού πληθυσμού¹⁴. Το πρόβλημα όμως δεν είναι τόσο η ολιγαριθμία όσο η έλλειψη ομοιογένειας της εργατικής τάξης. Χαρακτηριστικά, η ανάπτυξη των συνδικάτων και η άνθηση των σοσιαλιστικών κομμάτων στη δυτική Ευρώπη, κατά την περίοδο 1875-1896, οφείλεται στην ομοιογενετική λειτουργία της εκβιομηχάνισης, ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση του 1873¹⁵. Στην Ελλάδα όμως οι συνθήκες εργασίας ήταν περισσότερο βιοτεχνικές παρά βιομηχανικές, το μέγεθος των επιχειρήσεων μικρό και οι προσωπικοί επαγγελματικοί και τοπικοί δεσμοί δύσκολα επέτρεπαν την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης συλλογικής συνείδησης¹⁶. Εκτός λοιπόν από τις σποραδικές απεργίες, η ολιγάριθμη εργατική τάξη δεν ήταν δυνατό να γίνει φορέας ενός σοσιαλιστικού κινήματος.

Παράλληλα με την εμβρυώδη κατάσταση του εργατικού κινήματος πρέπει να σημειώσουμε και την απουσία ενός μαζικού αγροτικού κινήματος. Βέβαια η αποσύνθεση του αγροτικού κόσμου αποδέσμευε πολλές δυνάμεις και δυσარέσκεις. Οι χωρικοί όμως δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τη σύγκρουση μιας συμπαγούς

13. Roger Portal, *Le socialisme dans les pays Balkaniques jusqu' en 1914*, στο *Historie Générale du Socialisme*, τ. 2, σ. 447-456.

14. Μιχάλης Χουλιαράκης, *Στατιστικά Μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 133, 140, 142.

15. Andreucci, ό. π., σ. 15-16.

16. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γιώργου Λεονταρίτη, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20* στον τ. *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 49-84, ιδιαίτερα σ. 50-51. Επίσης τις ανάλογες διαπιστώσεις του Paul Durmont, *Η οθωμανική «εργατική τάξη» τις παραμονές της επανάστασης των νεοτούρκων*, στον τ. *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 236-258.

γαιοκτησίας με μια ανερχόμενη αστική τάξη που θα δημιουργούσε τη δυνατότητα κινητοποίησής τους και θα έδινε στις πολιτικές διαμάχες ένα κοινωνικό φόντο. Ούτε είχαν να υπερασπίσουν μια κλειστή αγροτική οικονομία από την καταστροφική επέλαση του καπιταλισμού που ενδεχομένως θα προκαλούσε την εμφάνιση, στο πεδίο της πολιτικής, της αντίθεσης πόλης-χωριού και θα οδηγούσε την αγροτική ηγεσία στην υιοθέτηση της ριζοσπαστικής κριτικής του μαρξισμού στον καπιταλισμό, όπως στην περίπτωση των Ρώσων λαϊκιστών και του σερβικού ριζοσπαστικού κόμματος. Το ελληνικό χωριό είχε πολλαπλές επαφές και ήταν ανοιχτό στον αστικό κόσμο αρκετά νωρίς. Οι αγρότες αναμένοντας ατέλειωτα τη ρύθμιση του ζητήματος των εθνικών γαιών και των τσιφλικιών από ένα κράτος αναβλητικό και ταυτόχρονα ενδοτικό, προσκολλήθηκαν στα πολιτικά κόμματα της πόλης, αποδέχτηκαν τις αξίες τους και συμμετείχαν στο παιχνίδι τους. Λειτουργούσαν άλλωστε ισχυροί μηχανισμοί αποφόρτισης, όπως η μετανάστευση, και οι αδιέξοδες στασιαστικές διαθέσεις που προέρχονταν από τη διάλυση του ποιμενικού κόσμου και τις συγκρούσεις του με το γεωργικό, διοχετεύονταν, σε σημαντικό βαθμό στη ληστεία. Αγροτικά κινήματα βέβαια υπήρξαν σε περιοχές κυρίως μονοκαλλιέργειας, αλλά ήταν ασυνεχή και σποραδικά. Αποκομμένα από τους διανοούμενους της πόλης είχαν θρησκευτικό-στασιαστικό χαρακτήρα. Μπορούμε εδώ να αναφερθούμε στις εξεγέρσεις του 1848-49 στην Κεφαλονιά που πήραν χαρακτήρα jacquerie, στην επίδραση και την κριτική του Κοσμά Φλαμιάτου, στο κίνημα του Παπουλάκου, στα χριστιανο-αναρχικά κινήματα στη δυτική Πελοπόννησο στα τέλη του αιώνα. Η ιδεολογία όμως των κινήματων αυτών ήταν κλειστή σε μια εκλογικευμένη κοινωνική κριτική. Εκεί όπου το αγροτικό κίνημα απέκτησε μια πιο κλασική μορφή και προσέγγισε το σοσιαλισμό ήταν στη Θεσσαλία. Η σημασία του όμως δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί για το σύνολο του ελληνικού χώρου. Αποτελεί κυρίως μια ένδειξη των δυνατοτήτων¹⁷.

Αν όμως το εργατικό κίνημα δεν παρουσίαζε ακόμα τις κατάλληλες προϋποθέσεις και το αγροτικό απουσίαζε, ποιες ήταν οι δυνατότητες αποδοχής του μαρξισμού μέσω των διανοουμένων; Το πρόβλημα μπορεί να προσεγγιστεί από τρεις πλευρές: α) το ζήτημα των σχέσεων των διανοουμένων με την εξουσία· β) ο χαρακτήρας των εθνικών και πολιτικών προβλημάτων και γ) η ιδεολογική παράδοση και το εννοιολογικό υπόβαθρο για την υποδοχή μιας νέας ιδεολογικής μήτρας όπως ο μαρξισμός.

Το πρώτο ζήτημα αφορά τις πολλαπλές συνέπειες της ενσωμάτωσης των διανοουμένων στην εξουσία ή του αποκλεισμού τους — με διαβαθμίσεις που φτάνουν

17. Για την απουσία αγροτικού κινήματος βλ. την ανάλυση του Γιώργου Δερτιλή στο βιβλίο του, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977 σ. 110-125. Σχετικά με τους μηχανισμούς της αγροτικής εξόδου βλ. Κωνστ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, Αθήνα 1977, σ. 56-147. Μας λείπει όμως μια ποσοτική αποτίμηση του φαινομένου. Για το πρόβλημα του χαρακτήρα της ληστείας βλ. Γιάννης Κολιόπουλος *Περί κοινωνικών και άλλων ληστών στην Ελλάδα*, ΔΙΕΕ, τ. 23, (1980), σ. 422-436 και *Shepherds, Brigands and Irregulars in Nineteenth Century Greece*, στο «*Journal of the Hellenic Diaspora*,» τ.8 (1981), σ. 41-53.

από την ανοχή ως την καταδίωξή τους. Στη συνάρτηση αυτή, χωρίς το ένα σκέλος να μείνει αμετάβλητο, η εξαρτημένη μεταβλητή είναι κυρίως το δεύτερο: οι διανοούμενοι και η ιδεολογία τους. Σ' ολόκληρο το 19ο αιώνα ο κυριότερος αγωγός μεταφοράς της ριζοσπαστικής σκέψης ήταν οι εξόριστες ομάδες διανοούμενων. Ένας από τους γνωστότερους κύκλους που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάδοση του μαρξισμού στην ανατολική Ευρώπη ήταν η παροικία των εξορίστων διανοούμενων στη Ζυρίχη, στα 1870-1873, όπου συναντήθηκαν οι ηγέτες της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας με Ρώσους και άλλους ανατολικοευρωπαίους διανοούμενους¹⁸. Οι διανοούμενοι αυτοί δεν ήταν μεμονωμένες ομάδες και προσωπικότητες αλλά λειτουργούσαν και επομένως αντανάκλουσαν τη δραστηριότητα οργανωμένων ομάδων εξορίστων. Απ' την εποχή της παλινόρθωσης οι ομάδες αυτές, που αποτελούσαν συνήθως τις ηγεσίες των εθνικών και δημοκρατικών κινημάτων δρούσαν σ' ένα περιβάλλον ριζοσπαστικό. Ήταν ευαίσθητοι αγωγοί των νέων ρευμάτων που τα μετέγραφαν και τα μετέφεραν στην πατρίδα. Ταυτόχρονα με τις οργανώσεις τους, τις εφημερίδες και τις εκδόσεις τους, καθώς και με τις ιδιότυπες διεθνείς σχέσεις που ανέπτυσσαν, αναπαρήγαγαν στο εσωτερικό τους μια πολιτική παράδοση. Σ' αυτή την παράδοση έρχονταν να ενταχτούν με τη σειρά τους — και μέσα απ' αυτήν προσέγγιζαν τα νέα ρεύματα — οι νέοι εξόριστοι ή οι νεαροί σπουδαστές που έφταναν αργότερα στο εξωτερικό¹⁹.

Στην Ελλάδα αντίθετα, μετά το τέλος της εποχής του διαφωτισμού που οι διανοούμενοι του εξωτερικού έπαιζαν έναν παρόμοιο μεσολαβητικό ρόλο, δεν υπήρξαν συγκρούσεις, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, που θα δημιουργούσαν το φαινόμενο των πολιτικών εξορίστων. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων διανοούμενων σπούδαζε στο εξωτερικό και πολλοί απ' αυτούς συμμετείχαν μεμονωμένα σε ριζοσπαστικές οργανώσεις, δεν μπόρεσαν να μεταγράψουν στην Ελλάδα τα ριζοσπαστικά μηνύματα ούτε φυσικά να δημιουργήσουν μια ανάλογη παράδοση. Οι διανοούμενοι ενσωματώνονταν μάλλον εύκολα στον κρατικό μηχανισμό ή στις ελληνικές αστικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της διασποράς. Φαινόμενα αποκλεισμού τους από την εξουσία όπως τα Επτάνησα κατά την αγγλοκρατία, παρήγαγαν, μαζί με άλλες αιτίες βέβαια, ριζοσπαστικά κινήματα, που διήρκεσαν όμως όσο και ο αποκλεισμός τους. Εξάλλου η απουσία ισχυρών κοινωνικών συγκρούσεων προσδιόριζε την ανεκτικότητα της εξουσίας ακόμη και σε ρηξικέλευθες εκδηλώσεις. Οι διώξεις διανοούμενων ήταν σποραδικές και πύκνωσαν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και μετά, για να γίνουν πιο συστηματικές από τη δεκαετία 1920-1930 και έπειτα.

Σχετικά με το δεύτερο ζήτημα τώρα, δηλ. το χαρακτήρα των πολιτικών προβλημάτων και τις δυνατότητες που παρουσίαζαν για τη δεξίωση της μαρξιστικής

18. Ξ. Μ. Μείζερ, *Κνοςλεδγε ανδ Ρεωολθτιον, Τηε Ρθσσιαν ψολονυ ιν Ζθριψη 1870-1873*, Αμστερδαμ-Ασσεν, 1956.

19. Για τις εξόριστες κοινότητες διανοούμενων στη Βουλγαρία, που έπαιζαν έναν παρόμοιο διαμεσολαβητικό ρόλο, βλ. Hélène Siupiur, *La classe des intellectuels bulgares émigrés en Roumanie en XIX^es.*, Σόφια 1983, βιβλιοκρ. V. Traïkov, *Etudes balkaniques* τ. 1 (1983), σ. 132-135.

κριτικής. Το ζήτημα του εκσυγχρονισμού των πολιτικών θεσμών και της κοινωνίας έμπαινε για τους Έλληνες διανοούμενους με διαφορετικό τρόπο απ' ότι στις χώρες με απολυταρχικά καθεστώτα: Στο ελληνικό βασίλειο υπήρχε ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς που παρά τις συνταγματικές παραβιάσεις, απορροφούσε και εξουδετέρωνε τις πολιτικές εντάσεις· η καθολική ψηφοφορία ήταν θεσμοθετημένη αρκετά νωρίς, από τα 1864· λειτουργούσε βέβαια μέσα σ' ένα σύστημα σχέσεων πελατείας-πατρωνίας που την τροποποιούσε και έκανε το καθεστώς να αποκλίνει σημαντικά από τα κοινοβουλευτικά του πρότυπα στη δυτική Ευρώπη· υπήρχαν όμως ατομικές ελευθερίες και σε σύγκριση με τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης δεν έγιναν μαζικά πογκρόμ αντιπάλων και αιματηρές καταστολές. Εκσυγχρονισμός επομένως δεν σήμαινε μια συνολική ανατροπή, δηλ. μια επαναστατική μετάβαση από ένα καθεστώς σε άλλο. Δεν απαιτούνταν κατά συνέπεια η προσφυγή σε θεωρητικές λύσεις, και μεταξύ αυτών στο μαρξισμό, έστω και με τη σοσιαλδημοκρατική σχηματοποίηση της διαδοχής των κοινωνικών συστημάτων²⁰. Άλλωστε, υπήρχαν τυπικά, οι δυνατότητες πολιτικών μεταρρυθμίσεων, βελτιώσεων, κριτικής. Αμφισβητούνταν κυρίως η συμπεριφορά των παιχτών, όχι οι κανόνες του παιχνιδιού. Απουσίαζε το στοιχείο της ρήξης.

Η απουσία κοινωνικών εντάσεων στο εσωτερικό της χώρας και μιας συνακόλουθης πόλωσης επέτρεπε στους Έλληνες διανοούμενους να θεωρούν το κοινωνικό πρόβλημα σαν κάτι που δεν αφορούσε την ελληνική κοινωνία: Ο Κωνσταντίνος Λεβίδης, ενδεικτικά, έγραφε στα 1856: *Ο αμερόληπτος παρατηρητής(...) ήθελεν απαντήσει εν Ελλάδι λελυμένα κοινωνικά τινα ζητήματα, τα οποία εν τη εσπερία Ευρώπη, με όλας τας από αιώνων αιματηράς συγκρούσεις, με όλας τας από του 1792 επαναστάσεις μένουσιν άχρι τούδε άλυτα και αφήνουσιν εν ταις ευρωπαϊκαίς κοινωνίαις σπέρματα μελλόντων εσωτερικών σπασμών*²¹. Ανάλογες απόψεις εκφράζονταν συχνά σ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα με ποικίλες ευκαιρίες.

Εφόσον λοιπόν το πρόβλημα δεν τους αφορούσε, οι διανοούμενοι μπορούσαν να υιοθετούν απόψεις κριτικές στον καπιταλισμό. Η απουσία κινήτρων όμως τους στερούσε τη δυνατότητα είτε να εμβαθύνουν σ' αυτές είτε να τις αντικρούσουν, υπερασπίζοντας τις παραδόσεις και τα ιδεολογικά βάθρα του καθεστώτος. Χαρακτηριστικός από την άποψη αυτή είναι ο εναρκτήριο λόγος του Στάμου Τρικαλιώτου στο μάθημα της πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στα 1866. *Αι μεν θεωρίαί της γαλλικής σχολής μεταβάλλονται από καιρού εις καιρόν, καθ' όσον ο δεσποτισμός ενδίδει εις τον λαόν, ή ο λαός υποκύπτει εις τον δεσποτισμόν. Η δε γαιοκτήμων αριστοκρατία της Αγγλίας ασπάζεται και υποστηρίζει τας δοξασίας της αγγλικής σχολής της πολιτικής οικονομίας διότι ο Μάλθος και ο Ρικάρδος απέδειξαν κατά την ιδέαν των επιστημονικώς ότι η πείνα, η αθλιότης*

20. Όταν στα 1908 ο Σκληρός θα καταφύγει σ' ένα παρόμοιο θεωρητικό σχήμα θ' αποφύγει και πάλι να θέσει το ζήτημα της επαναστατικής ρήξης.

21. Κων. Λεβίδης, *Η ελληνική φυλή και η Δύσις. Απάντησις εις την Συνταγματικήν, Αθήνα 1856*, σ. 77.

και η κακοδαιμονία του λαού πηγάζουσιν εξ ανάγκης από φυσικόν νόμον... απαλλάττοντες ούτω τους άρχοντας και την αριστοκρατορίαν. (...) Οι μεν μεγάλοι εργοστασιάρχαι της εμμένουσιν εις το ψευδές αυτό σύστημα, διότι διδάσκει τον κατά κόρον φορολογούμενον λαόν ότι τα γενικά συμφέροντα της χώρας παράγονται δια μέτρων τεινόντων προς την προμήθειαν αφθόνου και ευθύνης, ή γλίσχρον αμοιβομένης εργασίας. Οι δε μεγάλοι κεφαλαιούχοι και τραπεζίται της ασπάζονται επίσης τας δοξασίας του λαοφθόρου αυτού συστήματος, διότι διδάσκει ως αναπόδραστον ανάγκην την δεσποτείαν των κεφαλαίων, ήτοι των αποταμιεύσεων του παρελθόντος επί της εργασίας του παρόντος. Αλλά το κοινωνικόν σύστημα της ημετέρας πατρίδος βασιζόμενον επί της αρχής εντελούς πολιτικής ισότητος, ουδ' αναγνωρίζουσα τεχνητάς κοινωνικάς διακρίσεις, ουδόλως αποτρέπει ημάς του να κάμωμεν γνωστήν εις τον λαόν την αλήθειαν ότι εις την φύσιν δεν υπάρχει ειμή εν μόνο σύστημα νόμων...» και συνεχίζει για να δηλώσει ότι αυτό είναι η εφαρμογή της πολιτικής οικονομίας²².

Ως τα τέλη του αιώνα, γιατί μετά η εικόνα αλλάζει και τα χρώματα σκουραίνουν, ο φθβος του σοσιαλισμού είναι εισαγόμενος. Αφορά δηλ. την ηθική καταδίκη της παρισινής κομμούνας ή της δράσης των αναρχικών και των σοσιαλιστών στη Γερμανία και σε άλλες χώρες. Αντιμετωπίζεται δηλ. σαν ένα κοινωνικό δεινό χωρών που θεωρούνταν ως τότε πρότυπα. Ο Νεοκλής Καζάζης, στο άρθρο του που προαναφερθήκαμε, εκφράζει ακριβώς αυτή τη στάση.

Το σημαντικότερο όμως ζήτημα γύρω από το οποίο περιστράφηκε η ελληνική πολιτική ζωή τον περασμένο αιώνα ήταν το εθνικό ζήτημα. Οι σχέσεις του σοσιαλισμού με το εθνικό ζήτημα είναι πολυδιάστατες και εγγράφονται τόσο σε θεμελιώδη ζητήματα της θεωρίας όσο και στην πάλη των διαφόρων ρευμάτων στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος και στη διαφοροποίηση των εκδοχών του μαρξισμού. Το εθνικό ζήτημα άλλοτε δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης του κοινωνικού ριζοσπαστισμού και άλλοτε χρησιμοποιήθηκε ως όπλο εναντίον του. Στην Ελλάδα, ως την επανάσταση του 1821 το εθνικό κίνημα επηρεάστηκε από τις ριζοσπαστικές ιδέες της εποχής. Μετά τη δημιουργία όμως του ελληνικού κράτους η σύνδεση αυτή διακόπηκε. Οι λόγοι είναι πολλοί και κατά καιρούς έχουν αναλυθεί: α) Στο νέο κράτος η κληρονομιά του διαφωτισμού ήταν πενιχρή και ό,τι έμεινε απ' αυτήν αναιρέθηκε με τον αντιδιαφωτισμό και υποτάχθηκε στο συντηρητισμό της νέας εξουσίας. β) Η ηγεσία του εθνικού κινήματος περιήλθε στο εθνικό κέντρο, συνεπώς σε δυνάμεις κρατικές. γ) Οι στόχοι και οι κατευθύνσεις του ευρωπαϊκού δημοκρατικού επαναστατικού κινήματος και των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων όχι μονάχα δεν συνέπιπταν αλλά βρίσκονταν συχνά σε αντίθεση.

Ο τελευταίος λόγος δεν είναι ίσως ο καθοριστικότερος· λειτούργησε συμπληρωματικά με τους άλλους αφαιρώντας τη δυνατότητα μιας επικοινωνίας ανάμεσα στους δύο χώρους, τον ευρωπαϊκό ριζοσπαστισμό και τον ελληνικό αλυτρωτισμό.

22. Στάμος Τρικαλιώτης, *Εναρκτήριος λόγος περί της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα 1866.

Για τους Ευρωπαίους επαναστάτες ο κύριος εξωτερικός εχθρός που απειλούσε την ευρωπαϊκή επανάσταση και τις φιλελεύθερες κατακτήσεις ήταν η τσαρική Ρωσία. Τάσσονταν βέβαια, με αρκετές διαφορές μεταξύ τους και εναντίον της άλλης πολυεθνικής αυτοκρατορίας, της Αυστρίας. Με βάση τον προσανατολισμό αυτόν υποστήριζαν την ανεξαρτησία της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Ιταλίας. Τα εθνικά τους κινήματα όχι μόνο συγκινούσαν τους δυτικοευρωπαϊκούς επαναστατικούς κύκλους, αλλά θεωρούνταν προέκταση της ευρωπαϊκής κοινωνικής επανάστασης. Αντίθετα κρατούσαν μια αντιφατική στάση απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Υποστήριζαν βέβαια την αρχή της εθνικής χειραφέτησης για τους λαούς της αλλά τη θεωρούσαν κυρίως ως πρόχωμα στο ρωσικό επεκτατισμό και επομένως, με λίγες εξαιρέσεις, υποστήριζαν την ακεραιότητά της. Οι καταδίκες από τον Μαρξ και τον Ένγκελς των ελληνικών αλυτρωτικών κινήματων με την κατηγορία ότι υποκινούνταν από τη Ρωσία, ήταν συχνές και γνωστές²³. Μόνο προς τα τέλη του αιώνα, στη δεύτερη Διεθνή, υπήρξε κάποια διαφοροποίηση: μετά την κρητική εξέγερση του 1897 η Ρόζα Λούξεμπουργκ υποστήριξε ότι και η Τουρκία, όπως και η Ρωσία αποτελούσε τη φυλακή των λαών. Η ηγεσία της Διεθνούς όμως συνέχιζε να υποστηρίζει, ως τους Βαλκανικούς πολέμους, ότι ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα προκαλούσε πόλεμο και έπρεπε να αποφευχθεί²⁴. Οι μεμονωμένοι βέβαια αναρχικοί και σοσιαλιστές που πήραν μέρος δεν ήταν δυνατό να αλλάξουν την αντίθετη φορά των πραγμάτων²⁵.

Η απόκλιση ωστόσο ανάμεσα στους στόχους του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος και στη διεθνή στρατηγική του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού δεν επαρκεί, από μόνη της, για να εξηγήσει την έλλειψη της σύνδεσης. Άλλα κινήματα όπως το βουλγαρικό, το σερβικό, των σλαβοφώνων Μακεδόνων και το αρμενικό συνδέθηκαν με το σοσιαλιστικό κίνημα και συνδύασαν, τουλάχιστον θεωρητικά, την εθνικοαπελευθερωτική με την κοινωνική επανάσταση.

Οφείλουμε επομένως να εξετάσουμε το περιεχόμενο που έδωσε στο ελληνικό

23. Για το ζήτημα αυτό υπάρχει πλουσιότερη βιβλιογραφία. Οι απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς υπάρχουν συγκεντρωμένες στο Karl Marx, *The Eastern Question*, (επιμέλεια Eleanor Marx Aveling) ανατύπωση, Νέα Υόρκη 1696. Τώρα βλ. Κ. Μαρξ-Φρ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*. Εισαγωγή-μετάφραση Π. Κονδύλη, Αθήνα 1985.

24. Paul Froelich, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, Αθήνα 1981, σ. 96, Γεώργιος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1978, σ. 32-40. Πρέπει επίσης να προσεχθούν οι παρατηρήσεις του συγγραφέα στις σ. 30-31, που αφορούν την αντίσταση στις σοσιαλιστικές ιδέες στην Ελλάδα, στις αρχές του αιώνα.

25. Οι αναρχικοί ηγέτες Goustaue Flourens και Amilcare Cipriani πήραν μέρος στην κρητική εξέγερση του 1866. Ο δεύτερος συμμετείχε επίσης στον πόλεμο του 1897. Στον πόλεμο αυτόν πήρε μέρος μια λεγεώνα Ιταλών αναρχικών υπό τον Bertet, καθώς και πολλοί σοσιαλιστές στο σώμα γαριβαλδινών. Επίσης η σοσιαλιστική εφημερίδα «Avanti», κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα, υποστήριζε το ελληνικό και τα άλλα βαλκανικά αιτήματα. Βλ. Α. Λιάκος, «Ο φιλελληνισμός του Γαριβάλδη και οι σχέσεις του με την Ελλάδα» και Εισαγωγή στον κατάλογο της έκθεσης «Γαριβαλδίνες αναμνήσεις στην Ελλάδα» στον *T. Garibaldi e il Filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα 1985 σ. 55-66 και 147-158.

κίνημα η ηγεσία του, δηλ. οι κρατικές δυνάμεις στο ελληνικό βασίλειο και η αστική τάξη της διασποράς, αν και η τακτική τους δεν συνέπιπτε πάντα: α) Οι δυνάμεις αυτές συνδύαζοντας τα απελευθερωτικά κινήματα με την ανάγκη να ενισχυθεί η κυρίαρχη θέση τους μέσα στην Ελλάδα ή στην Οθωμανική οικονομία διαπότισαν το απελευθερωτικό κίνημα με μια συντηρητική ιδεολογία κατάφασης της κοινωνικής ιεραρχίας και των αξιών που αυτή πρόβαλε. β) Η σύγκρουση των βαλκανικών εθνικισμών σε συνδυασμό με το αίσθημα υπεροχής του ελληνισμού οδήγησε στην απογύμνωση του εθνικού κινήματος από τα οικουμενικά χαρακτηριστικά και στην κυριαρχία του συντηρητικού εθνικισμού. γ) Από το ελληνικό εθνικό κίνημα όχι μόνο έλειπε η αντίσταση στις δυτικοευρωπαϊκές οικονομικοπολιτικές διεισδύσεις αλλά η ελληνική αστική ηγεσία θεωρούσε την Ελλάδα ως προέκταση της Δύσης στην Ανατολή. (Επαμεινώνδας Δεληγιώργης: Η Ελλάς οφείλει να είναι «ο δорυφόρος της Δύσης και ο ήλιος της Ανατολής»)²⁶. Μια παρόμοια στάση πλήρους αποδοχής των βασικών αξιών που καθόριζαν την εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων όχι μόνο εμπόδιζε την προσέγγιση με το σοσιαλιστικό κίνημα στο εσωτερικό τους, αλλά επίσης και με τις εργαζόμενες οθωμανικές μάζες που μετά το 1870 στρέφονταν εναντίον της οικονομικής διείσδυσης και της πολιτικής κηδεμονίας των ξένων στην Τουρκία²⁷. Το αποτέλεσμα ήταν πως σε μια εποχή, μετά την κρίση του 1873, όταν ο σοσιαλισμός — και στο εσωτερικό του ο μαρξισμός — κέρδιζε έδαφος σ' ολόκληρη την Ευρώπη, το ελληνικό εθνικό κίνημα δρομολογούνταν σε γραμμές ολοένα και πιο συντηρητικές. Αυτό προκάλεσε μια διάσταση των εθνικών και των κοινωνικών αιτημάτων και μια πόλωση που εμπόδιζε τις μάζες που επηρεάζονταν από την εθνική ιδεολογία να ριζοσπαστικοποιηθούν κοινωνικά και παράλληλα οδήγησε τις μικρές σοσιαλιστικές ομάδες, που άρχισαν να εμφανίζονται, να θεωρούν ως εντελώς ξένα και ξεπερασμένα τα εθνικά αιτήματα. Οι επιπτώσεις θα είναι μακροχρόνιες πάνω στο εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα.

Το τρίτο ζήτημα μέσα από το οποίο πρέπει να προσεγγίσουμε το πρόβλημα μας είναι η ιδεολογική παράδοση και το εννοιολογικό υπόβαθρο για την υποδοχή μιας νέας μήτρας ιδεών όπως ο μαρξισμός. Συγκεκριμένα θα σταθούμε στη σημασία της απουσίας ενός δημοκρατικού ριζοσπαστικού κινήματος στην Ελλάδα. Οι δυνατότητες του θα ήταν: α) η διάδοση μιας ρασιοναλιστικής αντίληψης της κοινωνίας, δηλ. ότι μπορούσε η αλλαγή της να αποτελέσει αντικείμενο λογικού σχεδιασμού· β) τη δημιουργία αγωγών (εφημερίδων, οργανώσεων) και κωδίκων σύνδεσης της ριζοσπαστικής σκέψης με τις εστίες της επεξεργασίας της στη Δύση· γ) η συμμετοχή ευρύτερων μαζών στην πολιτική μέσα από θεσμούς όπως οι οργανώσεις, οι λέσχες κλπ., πέρα δηλ. από τους εκλογικούς μηχανισμούς και τις πελατειακές σχέσεις. Η δημοκρατική παράδοση βέβαια δεν αποτέλεσε πάντο-

26. Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, *Πολιτικά ημερολόγια, πολιτικά σημειώσεις, πολιτικά επιστολαί*, Αθήνα 1896, σ. 112.

27. Paul Dumont, ό. π., σ. 258, σημ. 70.

τε το προβάπτισμα για την αποδοχή του μαρξισμού. Στη Γαλλία λ.χ. η ισχυρή παράδοση του επαναστατικού γιακωβινισμού ήταν από τους ισχυρότερους παράγοντες που προκάλεσαν την καθυστέρηση της διάδοσης και της ανάπτυξης του²⁸. Στην Ιταλία, αντίθετα, η δημοκρατική παράδοση (ματσεινική και γαριβαλδινή) κινητοποίησε δυνάμεις που έφτασαν στον επιστημονικό σοσιαλισμό, μέσα από μια ρήξη βέβαια²⁹. Η σημασία πάντως της απουσίας ενός δημοκρατικού-ριζοσπαστικού κινήματος μπορεί επίσης να φανεί από το γεγονός ότι οι πρώτες αναφορές στον Μαρξ έγιναν, όπως αναφέρθηκε, μέσα στα πλαίσια ενός παρόμοιου ριζοσπαστικού δημοκρατικού συλλόγου, του Ρήγα.

Σχετικά με το εννοιολογικό εξοπλισμό της νεότερης νεοελληνικής σκέψης, θα πρέπει επίσης ν' αναφερθούμε στην παράδοση του εγγελιανισμού στην Ελλάδα. Η σύγκριση βέβαια δεν μπορεί να γίνει με τη Γερμανία, όπου για μια μεγάλη περίοδο, κυρίως πριν απ' τον Μαρξ, η φιλοσοφία αποτέλεσε τη δεσπόζουσα, περιλαμβάνοντας και αφομοιώνοντας στο εσωτερικό της τις σφαίρες της πολιτικής και της κοινωνικής κριτικής. Θα μπορούσε όμως να γίνει με την Ιταλία, όπου η εγγελιανή παράδοση καταλήγει στο μαρξιστή φιλόσοφο Antonio Labriola και βέβαια όχι μόνο σ' αυτόν αλλά επίσης στον Benedetto Croce, τον Cuido de Ruggiero και τον Giovanni Gentile εκφραστές της φιλελεύθερης και της φασιστικής σκέψης αντίστοιχα. Στη χώρα αυτή όμως, η εγγελιανή σκέψη, με εκπροσώπους όπως ο Bertrando Spaventa και ο Francisco de Sanctis, φιλοδόξησε να λύσει την αντίθεση ανάμεσα στην Italia ideale και την Italia reale, να καλύψει την καθυστέρηση της χώρας σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη και να δικαιολογήσει το «λόγο» του ενιαίου κράτους³⁰. Δημιούργησε λοιπόν μια παράδοση επεξεργασίας των προβλημάτων κι έπαιξε ένα ασύγκριτα πιο ενεργό ρόλο στην πολιτική κουλτούρα. Στην Ελλάδα αντίθετα, με τον κύκλο του Ιωάννη Μενάγια, συνέβαλε βέβαια στην ευαισθητοποίηση της διάνοησης των νησιών στα ριζοσπαστικά μηνύματα, αλλά ο ρόλος της στον ευρύτερο ελληνικό χώρο περιορίστηκε στην εκλογίκευση και την κωδικοποίηση της εθνικής ιδεολογίας — χωρίς ευρύτερη ωστόσο ανταπόκριση — και προς τα τέλη του αιώνα περιστράφηκε κυρίως γύρω από τη φιλοσοφία της θρησκείας³¹.

28. Eric Hobsbawn, La cultura europea e il marxismo fra Otto e Novecento, Storia del Marxismo, τ. 2, ό. π., σ. 67.

29. Οι δυνάμεις αυτές προέκυψαν τόσο από τις εργατικές ενώσεις που ιδρύθηκαν με την πρωτοβουλία του Ματσίνι όσο και από τις ομάδες της νεολαίας που κινητοποίησε ο Γαριβάλδι στις τελευταίες εξορμήσεις του. Συχνές αναφορές βλ. Nello Roselli, Marrini e Bakunin, Τουρίνο 1967, Aldo Romano, Storia del movimento socialista in Italia, Μπάρι 1966-67, κυρίως τόμους Α' και Β'.

30. Alberto Asor Rosa, La cultura, στη Storia d' Italia, τ. 4**, Τουρίνο, Einaudi, 1975, σ. 850-878.

31. Σχετικά με την κωδικοποίηση της εθνικής ιδεολογίας αναφέρομαι προπαντός στο πολυσήμαντο άρθρο του Θεόδωρου Καρούτσου, «Εθνικόν Φρόνημα», εφ. Ο Φιλελεύθερος, 20 και 28 Αυγούστου 1851. Για τον εγγελιανισμό στην Ελλάδα εκτός από άλλες παλαιότερες εργασίες βλ. Γιώργος Βελουδής, Ο Επτανησιακός εγγελιανισμός. Φιλοσοφία, τέχνη ιδεολογία. Πρακτικά του Α' Επτανησιακού Συνεδρίου Πολιτισμού (1982), υπό έκδοση και Παναγιώτης Νούτσος, Η παρουσία του Hegel στη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη, Δωδώνη, τ. 10, (1981), σ. 37-47.

Τέλος θα πρέπει να γίνει λόγος για τη γεωγραφία του μαρξισμού. Να σημειώσουμε δηλ. στο χάρτη τα κέντρα, τους δρόμους και τους τόπους της διάδοσής του και να τους συγκρίνουμε με το δίκτυο των πολιτιστικών ανταλλαγών και επιρροών. Τα βασικότερα κέντρα της διάδοσης του μαρξισμού ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ήταν δύο: Η Γερμανία, κατά κύριο λόγο, και η Ρωσία. Οι ίδιες χώρες ήταν και οι ανάδοχοι του σοσιαλισμού στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Σε αντίθεση όμως με τη διανομή των άλλων βαλκανικών χωρών, που ήταν προσανατολισμένη σ' αυτά τα δύο κέντρα, η ελληνική ήταν στραμμένη κυρίως στη Γαλλία, σε μια χώρα δηλαδή που η επαναστατική της παράδοση, όπως προαναφέρθηκε, δεν διευκόλυνε την ανάπτυξη του μαρξισμού. Όταν μετά το 1871 η ελληνική διανομή στράφηκε προς τη Γερμανία, η πλειοψηφία της απορρόφησε, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Νικόλαος Πολίτης, στα 1876, τις πιο συντηρητικές και αντιδραστικές θέσεις³². Τη διάθεση αυτή μπορούμε να την καταλάβουμε αν λάβουμε υπόψη μας ότι και στην Ελλάδα, που αναζητούσε τότε την ισχυροποίηση του κράτους για να εκπληρώσει τις εθνικές της διεκδικήσεις, η Γερμανία φάνταζε ως ο νικητής της Γαλλίας και σημασία είχε ό,τι ενίσχυε τη δύναμη του κράτους και του στρατού της. Έτσι, μαζί με τους πρώτους λίγους μαρξιστές, η Ελλάδα κατακλύσθηκε από την επιρροή του Νίτσε και τις θεωρίες του Heinrich von Treitschke. Για τους διανοούμενους αυτούς ο σοσιαλισμός ήταν *απαίσιός τις σκιά ήτις παρενοχλεί και ταραττει το εξετάζον του ξένου παρατηρητού πνεύμα*³⁴. Κάτι δηλ. που τους χαλούσε την ιδανική εικόνα του νόμου, της πειθαρχίας και της τάξης που ήθελαν να εφαρμόσουν στην πατρίδα τους.

Η απουσία κοινωνικών προϋποθέσεων για τη δημιουργία φορέων με σοσιαλιστική πολιτική, καθώς και η αρνητική στάση της ελληνικής διανομής απέναντι στο μαρξισμό, επέτρεψαν μετά το 1910 την ανεμπόδιστη κυριαρχία των αστικών ιδεολογικών και πολιτικών παρατάξεων που καθόρισαν τις πολιτικές εξελίξεις στο μεσοπόλεμο. Όταν μετά το τέλος του α' παγκόσμιου πολέμου η αλλαγή των εσωτερικών κοινωνικών συνθηκών και οι εξωτερικές επιρροές επέτρεψαν μια ισχυρή, με τα μέτρα της ελληνικής κοινωνίας ως τότε, εμφάνιση της κριτικής κοινωνικής συνείδησης, αυτή με τη σειρά της προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την έλλειψη μιας σοσιαλιστικής παράδοσης: Πρόθυμη δεξίωση, χωρίς προηγούμενες αναστολές, της εκδοχής του μαρξισμού της Τρίτης Διεθνούς αλλά και ταυτόχρονα απουσία σοσιαλιστικής παιδείας σε μια εποχή που καλούσε σε άμεση σοσιαλιστική δράση. Η ιστορία του αριστερού κινήματος στο μεσοπόλεμο σηματοδεύτηκε από την αργοπορημένη εμφάνισή του.

32. Σύλλογοι, εφημερίδα του Π. Πανά στην Ιβραΐλα, 21/3.12.1876, αρ. 183, σ. 1-2. Ευγενική υπόδειξη της αναφοράς από τον κ. Μουλλά στο αρχείο του Νικ. Πολίτη στο Μουσείο Μπενάκη.

33. Βλ. τις παρατηρήσεις του Κ. Θ. Δημαρά, Συγκριτισμός *Μνήμων*, τ. 8 (1980-82), σ. 117-129.

34. Ν. Καζάζης, Ο κοινωνισμός εν Γερμανία, *Παρνασσός*, τόμοι 2 (1878), σ. 756.